

UOT-811.512.162

Səhifə: 140-143

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.140>

Nigar Sadıqova
Azərbaycan Memarlıq İnşaat Universitetinin
nəzdində İnşaat Kolleci

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NÜVƏ ENERJİSİ TERMINLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA NEOLOGİZMLƏRİNİN ROLU

XÜLASƏ

Məqalədə nüvə enerjisi terminologiyasının doldurulması və formalaşması mənbələrindən biri kimi neologizasiya fenomenindən bəhs edilir. Termin-neologizmlərin sayı, prinsipə, çox ola bilməz, onlar dildə yeni hadisəyə və ya prosesə leksik təyinat vermək zərurəti yaradır. Məqalədə müasir nüvə enerjisində geniş şəkildə işlənən neologizmlərin mənşəyinə dair izahatlar verilir. Məqalədə bildirilir ki, hətta verilmiş terminoloji neologizmlərin təhlili onların formalaşmasında ingilis dilinin xüsusi texniki lüğəti üçün ənənəvi olan semantik, morfoloji və sintaktik mexanizmlərdən istifadə olunduğunu göstərir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, terminoloji neologizmlərin sayının nisbətən az olmasına baxmayaraq, onların terminoloji sistemdə əhəmiyyəti çox yüksəkdir, çünki elmi-texniki inkişafın əsas istiqamətləri leksik cəhətdən məhz onlarda sabitləşmişdir.

Açar sözlər: neologizm, termin, nüvə enerjisi terminologiyası, dar lüğətlər.

Giriş: Son zamanlar müxtəlif bilik sahələrinin dinamik inkişafı ilə əlaqədar terminoloji leksikoqrafiyaya maraq xeyli artmışdır. Bu sahədə müxtəlif istiqamətlərdə işlər gedir, lakin müxtəlif elmlərin terminologiyası məsələləri, xüsusən də onların formalaşması problemləri hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir.

İstənilən fəaliyyət sahəsinin terminologiyasının inkişafı ən mühüm aspektlərindən biridir, nüvə enerjisi də bu baxımdan istisna deyildir. Nüvə energetikası sahəsində fəal inkişaf edən beynəlxalq əməkdaşlıq onun iştirakçılarından hamı üçün başa düşülən və ümumi peşəkar dildən istifadə etməyi tələb edir, çünki terminoloji parçalanma kommunikasiya proseslərini xeyli çətinləşdirir. Nüvə enerjisi sənayesində ingilis dili ənənəvi olaraq beynəlxalq ünsiyyət dili olmuşdur və AEBA, ÜNOA və digər beynəlxalq təşkilatların rəhbər sənədləri məhz bu dildə hazırlanır, nəşr olunur. Nüvə sənayesində tətbiq olunan beynəlxalq hüquq normalarını özündə əks etdirən beynəlxalq konvensiya və sazişlərin mətnləri tərtib edilir. AES-in tikintisi və istismarı üçün müqavilələr bağlanır və həyata keçirilir. Nüvə enerjisinin ingilis dilli terminoloji sisteminin tədqiqat obyektini kimi seçilməsi aşağıdakılarla izah olunur.

1. Nüvə energetikası biliklərin xüsusi qolu və fəaliyyət sahəsi kimi - XX əsrin 50-ci illərində formalaşmağa başladı. Nüvə enerjisinin parçalanması yeni texnologiyadır, ona görə də ondan istifadə edərkən mənfi nəticələrin miqyasını nəzərə alaraq milli səviyyədə (ayrı-ayrı dövlətlər) təmin edilən ciddi təhlükəsizlik rejiminə riayət olunmalıdır. 2. Nüvə enerjisinin terminoloji sisteminin strukturuna bir çox əlaqəli sahələrin terminləri daxildir: fizika, kimya, biologiya, hüquq, tikinti, riyaziyyat və s. Onların bir çoxu ilk növbədə ingilis dilindən götürülmüşdür ki, bu da sistemin formalaşma xüsusiyyətlərinin öyrənməsini tələb edir. 3. Nüvə enerjisi hazırda insan fəaliyyətinin beynəlxalq sahəsidir. Bu, SSRİ-də Çernobıl AES-də və Yaponiyadakı Fukusima Daiçi AES-də baş vermiş qəzalardan sonra nüvə qurğularının təhlükəsizliyinə dair beynəlxalq tələblərin sərtləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu, həm də artan sayda ölkələrin milli nüvə enerjisi proqramlarını inkişaf etdirmək niyyəti ilə də bağlıdır. Bəzi ölkələrdə nüvə energetikasının intensiv inkişafı proqramları hazırlanır və həyata keçirilir. WNA-nın (Ümumdünya Nüvə Assosiasiyasının) hesablamalarına görə, 2060-cı ilə qədər dünyada bütün enerji bloklarının ümumi gücü təxminən

1100 qiçavata çatacaq. Bu gün nüvə energetikasının inkişaf tempini nəzərə alsaq, bu rəqəm 3500 qiçavata çata bilər. İnkişaf planlarına görə, ABŞ-da 115 reaktor tikiləcək, yəni qlobal ümumi reaktorun 20,6%-nı təşkil edəcəkdir. Buna uyğun olaraq, sürətlə inkişaf edən bu sənayenin terminologiyası elmi anlayış tələb edir. Beləliklə, nüvə enerjisi terminologiyasının formalaşması, onun sistemləşdirilməsi və standartlaşdırılması məsələlərinin, inkişaf tendensiyalarının öyrənilməsi zərurəti bu sahədə konkret kommunikasiya vəzifələri ilə bağlıdır. Terminin əmələgəlmə mexanizmlərinin tədqiqi dilçiliyin əsas vəzifələrindən biridir, bu məsələyə xeyli əsərlər həsr olunmuşdur [4,5].

Əksər dilçilər təbii dil əsasında terminlərin formalaşmasının ən azı iki yolla həyata keçirildiyini etiraf edirlər:

1) termin digər termin sistemlərinə daxil olan mövcud linqvistik vahidlərdən seçilə bilər;

2) mövcud söz və ifadələr əsasında termin üçün nisbətən yeni təyinat yaradıla bilər [6]. Bu iş nüvə enerjisinin ingilis dilli terminoloji sistemində neologizasiya fenomeninin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Lüğət dilin ən dinamik hissəsidir, o, real dünyada baş verənlərə birbaşa reaksiya verir, insanların ətrafdakı reallığın müxtəlif hadisələri və prosesləri haqqında təsəvvürlərini birbaşa əks etdirir. Lüğətin xarakterik xüsusiyyəti onun müxtəlif yollarla formalaşan yeni sözlər və yeni mənalar hesabına sonsuz böyümə qabiliyyətidir. Neologizmlərin yaradılması dilin inkişafının, onun insan biliklərinin bütün zənginliyini, sivilisasiyanın elmi-texniki nailiyyətlərini ifadə etmək istəyindən xəbər verir [1, 2]. Məlum olduğu kimi, neologizmlər (yunanca neos - yeni və logos - söz) elm və texnikanın inkişafı, yeni anlayışların yaranması ilə əlaqədar olaraq dildə yaranan yeni sözlərdir. Aydın ki, bu cür sözlər yalnız ifadə etdikləri anlayışlarla tanış olana qədər neologizm kimi qəbul edilir, ondan sonra onlar lüğət tərkibinə daxil olur və artıq yeni kimi qəbul olunur. Lüğətlərin, bir qayda olaraq, neologizmlərin təsbitində geri qaldığı da göz qabağındadır. Dünyada ilk atom elektrik stansiyasının 1954-cü ildə işə salındığını, AEBA-nın isə 1957-ci ildə yaradıldığını nəzərə alsaq, ümumi dilçilik nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən bütün nüvə enerjisi terminləri neologizmlər kimi qəbul oluna bilər, lakin bu əsərdə yalnız terminlər son 10 ildə nüvə enerjisində yaranmış neologizmlər hesab edilir. Aydın ki, ümumi qəbul edilmiş qısalıq, birmənalılıq, dəqiqlik, elmi mahiyyət və s. meyarlara cavab verən belə terminlər çox ola bilməz. Beləliklə, AEBA-nın “Nuclear technology review 2016” [7] son nəşrinin təhlili və ekspertlərlə söhbətlər nəticəsində yalnız səkkizini müəyyən etmək mümkün olub: stress tests (stress testlər), post-Fukushima actions (Fukusimadan sonrakı hərəkətlər), corium trap (lava tipli tələ), dike (suyun mühafizəsi), multidimensional design development (çoxölçülü dizayn layihəsi), cost engineering (xərc mühəndisliyi), floating NPP (üzən enerji bloku), pebble bed (çınqıl yatağı sferik yanacaq elementləri ilə nüvə). Əlbəttə ki, bu siyahı tam deyil, çünki atom sahəsində hər hansı bir beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsinin bir hissəsi olaraq mütəxəssislər, çox vaxt müxtəlif dil mədəniyyətlərinin və texniki məktəblərin nümayəndələri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində neologizmlər daim formalaşır. Bununla belə, bir qayda olaraq, onlar müəyyən bir layihəyə xas olan lüğət çərçivəsində qalır və ümumi istifadə olunan sözlər olmur və ümumi qəbul edilmiş mənada terminologiya meydana gəlmir. Buna baxmayaraq, bu proseslər çox vacibdir, çünki onların çərçivəsində neologizmlər yaranır və sonradan ümumi qəbul edilmiş terminlərə çevrilir.

İndiki mərhələdə, yəqin ki, nüvə enerjisi sahəsində ən populyar neologizm Fukusima AES-də (Yaponiya) qəzadan sonra yaranan stress-testlər terminidir. Bu termin ilk dəfə Avropa Birliyi Şurasında rəsmi səviyyədə istifadə edilmişdir. Fukusima qəzasından sonra “stress testlərdən istifadə edərək hərtərəfli risk qiymətləndirməsi aparmaqla Avropa İttifaqındakı bütün atom elektrik stansiyalarının təhlükəsizliyini nəzərdən keçirmək lazımdır”. Qərbi Avropa Nüvə Tənzimləyiciləri Assosiasiyası stress testlərinin aşağıdakı tərifini təqdim edir: “Stress test Fukusima AES-də baş verən hadisələr fonunda atom elektrik stansiyalarının etibarlılıq hədlərinin məqsədyönlü şəkildə yenidən qiymətləndirilməsidir. Atom elektrik stansiyasının təhlükəsizlik funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətinə təsir edən və ağır qəzaya səbəb olan ekstremal təbii təsirlər” [8]. Ümumiyyətlə, Fukusima AES-də baş vermiş qəza dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrinin nəzarət orqanları tərəfindən nüvə enerji bloklarının təhlükəsizliyi və etibarlılığı üçün daha sərt tələblərin qoyulmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində atom elektrik stansiyalarında genişmiqyaslı

modernləşdirmə və təhlükəsizliyin təkmilləşdirilməsi proqramlarının həyata keçirilməsinə gətirib çıxardı ki, bu proqramlar ümumi şəkildə Fukusimadan sonrakı tədbirlər adlandırılır. Reaktor texnologiyalarının inkişafı onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələləri ilə sıx bağlıdır. Yeni nəsil müasir atom elektrik stansiyalarının reaktor qurğuları nüvənin tərkibində olan ərinmiş yanacaq üçün tələlər kimi cihazlarla təchiz olunub və ingilis nüvə enerjisi terminologiyasında bu qurğulara istinad etmək üçün “corium trap” termini kimi işlədilir. Atom elektrik stansiyalarının layihələndirilməsi prosesinə müasir kompüter texnologiyalarının tətbiqi təkcə nüvə enerjisinin terminologiya sistemi üçün deyil, həm də “multidimensional design development” termininin ümumi ədəbi və xüsusi konstruksiya terminologiyası üçün yeni bir terminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müasir layihə və məsrəflərin idarə edilməsi metodları ingilis dilində nüvə enerjisi terminologiyasının sistemində cost engineering termini olub, layihənin idarə edilməsi terminologiyası üçün neologizm sayılır.

Nəticə: Yuxarıda göstərilən terminoloji neologizmlərin təhlili göstərir ki, onların formalaşmasında ingilis dilinin xüsusi texniki lüğəti üçün ənənəvi olan semantik, morfoloji və sintaktik mexanizmlərdən istifadə edilmişdir. Beləliklə, nüvə enerjisinin müasir ingilis terminologiyasında neologizmlərin sayı az olsa da, onlar burada çox mühüm rol oynayır, çünki texnoloji inkişafın əsas istiqamətlərini əks etdirən prinsipial olaraq yeni prosesləri və hadisələri əks etdirir və müvafiq olaraq onları terminologiya sistemi çərçivəsində təsbit edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. “Elm və təhsil” Bakı – 2020. səh.3-5
2. Ülkər Arif qızı Cəfərova. (2019). İngilis və Azərbaycan dillərində neologizmlər (Vol. 49). Vol. 49. Elmi İş. DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/49/4-6
3. Ülvüyyə Davud qızı Hacıyeva. İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları, Azərbaycan milli elmlər akademiyası Nəsimi adına dilçilik institutu, dissertasiya işi <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/2157/HACIYEVA%20%C3%9CLV%20%C4%B0YY%C6%8F%20DAVUD%20QIZI.pdf>
4. Səbinə Məmməd qızı Alməmmədova. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırma formaları. Avtoreferat. Bakı, 2018, səh.7
5. Тененева И. В. Сужение информационной структуры в практике терминообразования // Язык для специальных целей: система, функции, среда: сб. научных статей V Междунар. научно-практ. конф. Курск, 2014. С. 218-223.
6. Nuclear Technology Review 2016. IAEA, Vienna, 2016. 93 p.
7. “Stress tests” specifications. Proposal by the WENRA Task Force dated 21 April 2011. WENRA website, 2011. 37 p.

Низяр Садыгова

Роль неологизмов в формировании терминов атомной энергетики в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается явление неологизации как один из источников пополнения и формирования терминологии атомной энергетики. Число терминов-неологизмов в принципе не может быть велико, они возникают при появлении в языке необходимости дать лексическое обозначение новому явлению или процессу, поэтому находятся на «переднем краю» терминологии, отражая происходящее «на переднем краю» технологии. В статье перечислены восемь наиболее популярных в современной атомной энергетике неологизмов и даны пояснения их происхождения. В статье говорится, что даже поверхностный анализ приведенных терминологических неологизмов, показывает, что при их образовании использовались традиционные для специальной технической лексики английского языка

семантические, морфологические и синтаксические механизмы. Делается вывод, что несмотря на относительно небольшое в абсолютном выражении число терминов-неологизмов, их значение в терминосистеме очень велико, поскольку именно в них лексически фиксируются основные направления научно-технического развития.

Ключевые слова: *неологизм, термин, терминология атомной энергетики, узкоспециальные словари.*

Nigar Sadigova

The role of neologisms in the formation of nuclear energy terms in the Azerbaijan language

Summary

The article discusses the phenomenon of neologization as one of the sources of filling and formation of nuclear energy terminology. The number of term-neologisms, in principle, cannot be large, they arise when there is a need to give a lexical designation to a new event or process in the language. The article lists the eight most popular neologisms in modern nuclear energy and provides explanations of their origins. The article states that even the analysis of given terminological neologisms shows that semantic, morphological and syntactic mechanisms traditional for the special technical vocabulary of the English language are used in their formation. It can be concluded that despite the relatively small number of terminological neologisms, their importance in the terminological system is very high, because the main directions of scientific and technical development are lexically stabilized in them.

Key words: *neologism, term, nuclear energy terminology, specialized dictionaries.*

Çapa tövsiyə edən: AzMIU-nun nəzdində İnşaat Kolleci

Rəyçilər: *dosent Sima Quliyeva*
dosent Natəvan Hüseynova